



III BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ TÜRK DÜNYASI MƏDƏNİ İRSİ SİMPOZIUMU

MATERİALLARI

17-18.05.2017
Şamaxı, Azərbaycan

Hazırlayanlar:
Dr. Fariz Xəlilli
Dr. Metin Hakverdioğlu



III. ULUSLARARASI HAMZA NİGARİ TÜRK DÜNYASI KÜLTÜREL MİRASI SEMPOZYUMU

BİLDİRİLERİ

17-18.05.2017
Şamahı, Azərbaycan

Editörler:
Dr. Fariz Halilli
Dr. Metin Hakverdioğlu



3rd INTERNATIONAL
HAMZA NIGARI
TURKIC WORLD
CULTURAL HERITAGE
SYMPOSIUM
PROCEEDINGS

17-18.05.2017
Shamakhi, Azerbaijan

Editors:
Dr. Fariz Khalilli
Dr. Metin Hakverdioglu

**ORTA ƏSR SƏYYAHLARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ
ŞAMAXININ QALALARI VƏ ZİYARƏTGAHLARI**

**Shamakhy Fortresses and Cemeteries
in the works of Medieval Pilgrims**

*Babək ABDULLAYEV,
Ədilxan ZÜLFİQAROV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univeristetini
Şamaxı filialı*

XÜLASƏ

Orta əsrlərdə Azərbaycanla dünyanın bir çox ölkələri arasında əlaqə yaranmışdı. Bu əlaqəni doğuran səbəblər Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisi ilə bağlı idi. Azərbaycana axışan tacirlər, diplomatlar və səyyahlar, qədim şəhərimiz, qalalarımız, nadir memarlıq abidələrimiz, zəngin adət-ənənələrimiz haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. Həmin məlumatlar Şamaxının müdafiə istehkamlarının, qalalarının, o cümlədən ziyarətqah və pirlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli mənbələr hesab olunur.

ABSTRACT

There was created the relationships between Azerbaijan and the countries of all over the world by the average centuries. The reasons of this relationship were related to Azerbaijan's economic progress. Arriving merchants, diplomats and drivellers' give any rather interesting data about our ancient cities, castles, rare monuments of architecture, rich customs and traditions. That information is considered valuable resources for learning the defiance fortifications, castles including shrines and sacred places of Shamakhi.

Açar sözlər: səyyah, qala, ticarət, abidə, ziyarətqah

Key words: traveler, castle, commerce, monument, sanctuary

Orta əsrlərdə Azərbaycanla dünyanın bir çox ölkələri arasında əlaqə yaranmışdı. Bu əlaqəni doğuran səbəblər Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisi ilə bağlı idi. Şərq ölkələrini atralıq dənizi, Qara dəniz, Volqaboyu və Rusiya ilə əlaqələndirən beynəlxalq ticarət yolları Azərbaycan ərazisindən keçirdi. Azərbaycanda xam ipəyin, növbənöv ipək parçaların, nadir xalçaların və başqa yerli sənətkarlıq məhsullarının bolluğu dünya siyasətinə də fəal təsir göstərirdi. Bir çox Avropa və Asiya ölkələri Azərbaycanda möhkəmlənmək, bu ölkə ilə ticarət əlaqələri yaratmaq üçün toqquşmalar, hətta müharibələrdən çəkinmirdilər. Azərbaycana axışan tacirlər, diplomatlar və səyyahlar, qədim şəhərlərimiz, qalalarımız, nadir memarlıq abidələrimiz, zəngin adət-ənənələrimiz haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər.

Onların əsər və qeydlərində Şamaxı şəhəri, qalaları və ziyarətqahları haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Şamaxı qədim və orta əsrlər tarixi dövründə özünün

III BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ TÜRK DÜNYASI MƏDƏNİ İRSİ SİMPOZİUMU

bir çox abidələri, o cümlədən qalaları ilə tanınmışdır. Müxtəlif tarixi dövrlərdə inşa olunan bu qalalar Şamaxı tarixinin canlı şahidi kimi çıxış edir. Şamaxıya müxtəlif məqsədlərlə gələn bu insanlar-Təbəri, Zəkəriyyə əl-Qəzvini, ibn-Hövgəl, əl-İstəxri, evliya Çələbi, Moskvəli tacir F.Kotov, A.P.Volinski, Cenkinson, Adam Oleari, Marko Polo, Klavixov, Afanası Nikitin və başqalarının əsərlərində, xatirə və gündəliklərində Şamaxı, onun qalaları, ziyarətgahları haqqında geniş məlumat vermişlər. Həmin məlumatlar Şamaxının müdafiə istehkamlarının, o cümlədən qalalarının öyrənilməsi baxımından qiymətli mənbələr hesab olunur.

Bu qalalardan şəhəri müdafiə etmək məqsədilə inşa edilmiş Şamaxı qalasını göstərmək olar. XI-XII əsrlərdə Şamaxı şəhəri inkişaf etdiyindən daha çox diqqəti cəlb etmişdir. İqtisadi baxımdan əldə olunmuş nailiyyətlərin saxlanılması, həmçinin gözlənilən təhlükələrin aradan qaldırılması məqsədilə Şirvanşah Qubad ibn-Yəzid 1045-ci ildə Şirvanın baş şəhəri Şamaxının ətrafına yonulmuş ağı daşdan möhkəm qala divarları hördürmüş və dəmir qapılar qoydurmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan və 2,5 m enində olan bu divar təqribən dairəvi formada şəhərin mərkəzi hissəsini əhatə etmişdir. Bəzən divar qalıqları yalnız Şamaxı iç qalasının (Balaqala) qalıqları hesab olunur. İç qalada Şirvanşahlara məxsus saray kompleksi inşa olunmuşdur. Türk səyyahı Evliya Çələbi "Səyahətnamə"sində Şamaxı ərazisində 70 qalanın mövcudluğunu bildirmişdir. Öz əsərində E.Çələbi dəfələrlə Şamaxı qalası terminini işlətməmişdir.

1636-1637-ci illərdə alman alimi və səyyahı Adam Oleari Şamaxıda olmuş, Şamaxı qala divarları haqqında məlumatlar vermişdir. Onun məlumatlarına əsasən, Şamaxı dağda yerləşmiş və qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Şamaxını orta əsr müəllifləri dəmir qapılı, daş-divarlı alınmaz qala və çox gözəl bir şəhər kimi təsvir edirlər.

Təbii ki, Şamaxı kimi bir şəhərin yalnız şəhər qala divarları ilə müdafiə olunması kifayət deyildi. Buna görə də ikinci mühüm qala və Şirvanşahların əsas iqamətgahlarından biri hesab olunan Gülüstən qalasından istifadə edilirdi. Gülüstən qalası daha qədim dövrlərdə inşa olunsay da tarixi mənbələr artıq IX-XI əsrlərdə Şamaxının Gülüstən qalası ilə müdafiə olunduğunu bildirirlər. Qala şəhərin şimal-qərbində sıldırım qayalı bir dağın zirvəsində inşa olunmuşdu. Gülüstən qalası yalnız müdafiə istehkamu deyil, eyni zamanda Şirvanşahların iqamətgahı idi. Bu qalanın tikintisində Şirvanşahların tanınmış memarları, bəna və daşyonanları çalışmışlar. Bu qala orta əsrlərdə Şirvan uğrunda gedən saysız döyüşlərdə Şirvanşahların sığınacağı rolunu oynamışdır.

Buğurt qalası Şamaxı şəhərinin şimal-qərbində ondan 20 km məsafədə hər tərəfi meşə ilə örtülü olan hündür bir dağın zirvəsində yerləşir. Qala yerləşən dağ hər tərəfdən uçurumla əhatə olunur. Bu isə Buğurt qalasının strateji mövqeyinin əlverişli olduğunu göstərir. Qalaya çıxmaq üçün nisbətən əlverişli yol yalnız qərb tərəfdəndir. Buğurt qalası istər yerləşdiyi mövqeyinə, istərsə də istehkamlarının quruluşuna görə Azərbaycan ərazisində olan başqa orta əsr qalalarından fərqlənir. Buğurt qalasının istehkamları bir-birinə bitişik olan dağ silsilələrinin zirvəsindədir. Bu silsilə cənubdan başlayaraq Şimala doğru getdikcə yüksəlir və əlçatmaz olur. Şah evi qalada yerləşən dağların ən yüksək zirvəsindədir. Qayaların arxasında gizlənən bina hər tərəfdən uçurumla əhatə olunur. Şah evinin şimal tərəfində dağın yamaqları istiqamətində bir-birindən təqribən 200-250 m aralı qoşa divar çəkilmişdir. Bu divarlardan başqa, dağın əlverişli çıxış yerlərində də müxtəlif sədd və maneələr tikilmişdir. Bunlar şimal tərəfdən şah evini müdafiə edən istehkamlardır. Şamaxı qalası, Gülüstən və Buğurt qalaları Şirvanşahlar

III BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARI TÜRK DÜNYASI MƏDƏNİ İRSİ SİMPOZİUMU

dövlətinin tarixində önəmli rol oynamışdır.

Şirvanşahlar dövlətinin ərazisində Qız qalaları ayrıca bir qrup təşkil edir. Bu qalalara Şamaxı ilə yanaşı orta əsrlər Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olan ərazilərdə də rast gəlinir. Şamaxı ərazisindəki Qız qalası dağ adıdır və həmin dağın ən yüksək zirvəsində inşa edilmişdir. Qız qalası kimi möhtəşəm abidənin yaranması müxtəlif ideoloji fikirlərlə əsaslandırılmış, eyni zamanda odla qız obrazının eyniləşdirilməsi baş vermişdir. Qız sözünün ilkin mənasının od olmasına əsaslanaraq demək olar ki, yarandığı ilkin dövrlərdə Qız qalası həm də Od qalası (məbəd) hesab olunmuş və dövrünün dini ideoloji sistemini əks etdirmişdir. Məzdəizmin formalaşdığı dövrdə qız qalaları əsas ilahi qüvvə kimi çıxış edirdisə də, sonradan onları Hörmüzd və Əhriman əvəzləmişdi. Həmin qalalar Əhəmənilər və Sasanilərin hakimiyyəti dövründə zəngin məbədlər hesab olunurdu.

Orta əsr mənbələrində Gülüstan qalası Qız qalası kimi verilmişdir. Daha bir qız qalasının Buğurt qalasının cənub qurtaracağında yerləşdiyini bildirilir. Bu Qız qalası Buğurt qalasının ümumi sistemindən aralı inşa edilmişdir.

Şamaxı şəhərindən 35 km şimal-qərbdə Fit dağının zirvəsində Fit qalası yerləşir. Coğrafi mövqeyinə baxmayaraq, qala divarlarla da əhatə olunmuşdur. Qalanın içərisindəki bütün binalar dağıdılmışdır. Dağın ən hündür nöqtəsində Xan evi adlanan böyük bir bina mövcud olmuşdur. Fit qalası və onun ətrafında aparılan tədqiqat işləri burada artıq Sasanilər dövründən yaşayışın olduğunu göstərmişdir. Qalanın dəqiq inşa tarixi məlum deyildir. Bu qalanın XI əsrdən müdafiə məqsədi ilə inşası güman edilir.

Hazırda Şamaxı ərazisində Şirvanşahlar dövründə inşa edilən çoxsaylı abidələr, o cümlədən "Gündəyməz" müdafiə istehkamı, Quşçu, Başıbağlı, Niyalqala, Sulut qalaları mövcuddur.

Həmin dövrdə İslam dininin yayılması ilə əlaqədar Şamaxı ərazisində ziyarətgahlar da mövcud olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda islamın yayılması xalqımızın ictimai-iqtisadi həyatı, yadelli işğalçılara və feodal zülmünə qarşı mübarizəsi ilə sıx bağlıdır. Mədəni və tarixi keçmişimiz islamla sıx surətdə bağlı olmuşdur. Öz hakimiyyətlərini qüvvətləndirmək məqsədi ilə yerli feodallar qala, istehkam, digər mülki tikililər ilə yanaşı bir sıra sosial-mədəni-siyasi əhəmiyyətli xanəqah, ribat, müqəddəs məzar, pir və məscidlərin tikintisinə, abadlaşdırılmasına fikir verirdilər. Xalqımızın əsrlərdən bəri ziyarətgah, pir kimi qoruyub saxladığı sosial-mədəni-ideoloji mərkəzlərin ciddi və hərtərəfli öyrənilməsi bugünün vacib məsələlərindən biridir. Azərbaycan, eləcə də Şamaxı ərazində pir və ziyarətgahlar çoxdur.

Onlardan biri də xalq arasında "Piri Mərdəkan" adı ilə şöhrət tapmış və memarlıq tarixinə daxil olmuş tikinti kompleksidir. Bu abidə Şamaxının cənubi-şərqində, Göylər kəndində qədim Şamaxı-Cavad-Ərdəbil yolu üzərində yerləşir. Abidə hələ XVII əsrdən bir sıra alim və səyyahların, o cümlədən alman səyyahı A.Olearinin diqqətini cəlb etmişdir. Səyyahların məlumatlarından görünür ki, bu memarlıq kompleksi vaxtilə qeyd olunan ticarət yolu üstündə həm ticarət, həm ziyarət əhəmiyyəti daşıyan düşərgə rolunu oynamışdır. Belə kompleks abidələrin karvan-ticarət yolları üzərində meydana çıxmasının mühüm səbəbləri vardı. İqtisadi və siyasi problemlərin həll olunmasında islam dinindən istifadə olunduğuna görə belə mərkəzlərin əksəriyyəti müsəlman dünyasında geniş yayılmış çox mürəkkəb fəlsəfi cərəyan olan sufilik ilə əlaqədardır. Kompleksin tikililərindən ancaq türbə binası salamat qalmışdır. Türbənin ətrafında hücrə, məscid, karvansara və ictimai

III BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ TÜRK DÜNYASI MƏDƏNİ İRSİ SİMPOZİUMU

binaların aşkar edildiyini nəzərə alaraq, bu kompleks xanəgah tipli abidələr kompleksi sırasına daxil edilmişdir. Abidənin tarixi yoxdur, lakin türbədə olan ikinci kitabəyə əsasən, onun tarixini dəqiqləşdirmək mümkündür. Buradakı Şeyx Tair Tac əl-Nüda Mədəkani ibn Əlinin dəfn olduğu türbə Şirvanşah III Maniçöhrün oğlu I Ferrüxzadın əmri ilə inşa edilmişdir. Zaman keçdikcə şeyxin və türbənin adı təhrif olunmuş, "mədəkanı" sözü "Mərdəkan" şəklinə düşmüşdür. Bu türbə sufilərə məxsus dini mərkəzlərdən biri olmuşdur.

XVII əsrin 30-cu illərində üç aya qədər Şamaxıda olmuş alman səyyahı və alimi Adam Oleari "Diribaba" türbəsi haqqında maraqlı məlumat vermişdir. A.Oleari "Diribabanın" Seyid İbrahimin müridi olduğunu söyləyir. Onun məlumatlarına əsasən "Diribaba" Seyid İbrahimdən aldığı tövsiyəyə görə daima dizi üstə oturub Allaha dua etməlidir. Ona görə də pir "Diribaba" adını almışdır.

XVII əsrin ortalarında dəfələrlə Azərbaycana səyahət etmiş türk səyyahı Evliya Çələbi "Diribaba" pirində də olmuşdur. Səyyahın yazdığına görə, bu pir "Pir Mərizat" adlanır, amma insanlar arasında Pir Mərza, Pir Mirza deyilir. Amma səhihi Pir Mərizatdır, yəni Diri Baba adı ilə afaqi-İran və Turanda məşhurdur.

Bu abidə şübhəsiz sufiliklə bağlı olmuş və orta əsr Azərbaycanın sosial mədəni-ideoloji həyatında mühüm rol oynamışdır. Diribaba türbəsi orta əsr Azərbaycan memarlığının ən gözəl abidələrindən biri sayılır.

Şamaxıda Dədəgünəş kəndinin meşəliyində eyni adlı pir vardır. Yerli əhali buradakı məqbərəni "Piri Sultan Dədəgünəş" adlandırmışlar. Dədəgünəş XII əsrdə yaşayıb-yaratmış şair və mütəfəkkir Əfzələddin Xəqaninin əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osmanın ləqəbi olmuşdur. Sultan Dədəgünəş pirinin yerləşdiyi yerdə yəqin ki, vaxtilə tibb mərkəzi olmuşdur. Bu yerdə təkcə tibb mərkəzi deyil, sosial-mədəni, siyasi mərkəzlərdən də biri fəaliyyət göstərmişdir ki, bu da sufiliklə bağlı olmuşdur. Abidənin əvvəlki görkəmindən heç bir əsər qalmamışdır. Ətrafdakı sənəduqə formali abidələrin üzərində tarix olmasa da, onların həcmində, ölçülərində, bədii tərtibatına, kitabələrin paleoqrafiyasına əsasən XIV-XVII əsrlərə aid olduğunu söyləmək olar. Burada abidələrin çoxu torpaq altındadır.

Şamaxı ərazisində xeyli sayda ziyarətqah- Pirsaat, Şah Xəndan, Qoç baba, Şeyx Eyyub, Şeyx Abdürrəhman, Pir Qulu ziyarətqahları, Ağa Seyid Əli, Seyid Hüseyn, Qız, Əzizağa, Baba Xələf, Baba Səfər, Ağacan baba, Qəriblər, Hacı Əbdürrəhman, Şeyx Səyyad, Yel, Yeddi Qardaş pirləri, Şeyx Babahəmid türbələri, Molla Xəlil ocağı, Bitdi Nənə, Qara Cofı, Hacı Qəhrəman və digər çoxsaylı müqəddəs məkanlar mövcuddur.

Orta əsr abidələrindən Kələxana türbəsinə, Yeddi Kümbəz türbələrini misal göstərə bilərik. Əfsuslar olsun ki, bu türbələr baxımsızlıq ucbatından uçub-dağılmışdır. Biz cəmiyyət olaraq bu abidələrin yalnız dini hisslərimizi ifadə etdiyimiz məkan yox, keçmişimiz, bu günümüz və gələcəyimiz olduğunu unutmamalı və həmin abidələrin qorunması və bərpasına xüsusi diqqət göstərməliyik.

Ədəbiyyat:

1. Əbdürrəşid Bakıvi. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı: 1992.
2. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı: 2012.
3. Həşim Həsənoğlu. Azərbaycanın dini, tarixi abidələri, ziyarətqahları, seydiləri, övliyaları. Bakı: 2005
4. Məşədixanım Nəmət. Azərbaycanda Pirlər. Bakı: 1992.
5. Nailə Vəlixanlı. IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: 1974.
6. Yaqub Mahmudov. Odlar yurduna səyahət. Bakı: 1980.
7. Yaqub Mahmudov. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: 1997